

Operátory násobení funkcí

Operátor polohy, kterým jsme se zabývali v různých situacích (na přímce, polopřímce, úsečce, na cvičení na diskrétní množině $\mathbb{Z}$, prostřednictvím tenzorového součinu na $\mathbb{R}^n$) vděčí za mnoho ze svých vlastností skutečnosti, že se jedná o zvláštní případ *operátoru násobení funkcí*. V této přednášce si představíme tento zastřešující koncept.

Pro dosažení co největší obecnosti operátory násobení uvažujeme na obecných měřitelných prostorech (X, μ) . V souladu s učebnicí budeme uvažovat takové prostory, jejichž míra μ je σ -konečná, což znamená, že prostor X lze psát jako spočetné sjednocení množin M_n konečných měr $\mu(M_n)$. Uvolnění tohoto požadavku je v mnoha budoucích případech možné, ale a) by se jednalo jen o nahrazení slabším, avšak stále omezujícím požadavkem tzv. lokalizovatelnosti a b) to nestojí za přidáním práce.

Nechť tedy $\mathcal{H} = L^2(X, d\mu)$ se σ -konečnou mírou μ a buď $f: X \rightarrow \mathbb{C}$ měřitelná funkce. Operátorem násobení funkcí f na $\mathcal{H}$ nazveme

$$T_f: D(T_f) \rightarrow \mathcal{H}: \psi(x) \mapsto f(x)\psi(x), \quad D(T_f) = \left\{ \psi \in \mathcal{H} \mid f\psi \in \mathcal{H}, \text{ tj. } \int_X |f(x)|^2 |\psi(x)|^2 d\mu(x) < \infty \right\}. \quad (1)$$

Každý takový operátor je zřejmě lineární. Hustě definovaný je rovněž, protože k obecnému vektoru $\varphi \in \mathcal{H}$ se lze blížit zúženými $\varphi \chi_{M_n}$ na množiny

$$M_n = \{x \in X \mid |f(x)| \leq n\}. \quad (2)$$

Tato patří do $D(T_f)$, protože faktor $f(x)$ je na množinách M_n omezený a protože jejich sjednocením je X . Podobně se ukáže, že $T_f = T_g$ právě tehdy, když $f = g$: zavedme

$$N_n = \{x \in X \mid |x| \leq n \wedge |f(x)| \leq n \wedge |g(x)| \leq n\}. \quad (3)$$

Charakteristické funkce χ_{N_n} patří do definičního oboru T_f a T_g a norma vektoru $(T_f - T_g)\chi_{N_n}$ je rovna L^2 -normě zúžení $(f - g)\chi_{N_n}$, která může pro všechna N_n být nulová jen pro dvě shodné funkce.

Důležité pozorování je, že sdruženým operátorem k T_f je $T_f^* = T_{f^*}$. Ukážeme to ve zkratce konstruktivně. Vektor $\varphi \in \mathcal{H}$ pro náležitost do $D(T_f^*)$ musí splňovat

$$\exists \eta \in \mathcal{H}: \forall \psi \in D(T_f): (\varphi, T_f \psi) = (\eta, \psi) \quad (4)$$

Použijeme analogii odvození, jaké jsme použili v případě operátoru Q . Pouze namísto kompaktních intervalů K nyní volíme množiny M_n zdefinované v (2). Platí tedy s pevným n

$$\begin{aligned} \mathcal{H} \ni \varphi \in D(T_f^*) &\Rightarrow \exists \eta \in \mathcal{H}: \forall \psi_M \in D(T_f), \text{ supp } \psi_M \subset M_n: (\varphi, T_f \psi_M) = (\eta, \psi_M) \\ &\Leftrightarrow \exists \eta \in \mathcal{H}: \forall \psi \in D(T_f): \int_{M_n} (\varphi(x)^* f(x) - \eta(x)^*) \psi(x) d\mu(x) \\ &\Leftrightarrow \exists \eta \in \mathcal{H}: \varphi(x) f(x)^* - \eta(x) = 0 \text{ s.v. na } M_n \end{aligned} \quad (5)$$

a z obecnosti n a vlastnosti $\bigcup_n M_n = X$

$$\begin{aligned} \mathcal{H} \ni \varphi \in D(T_f^*) &\Rightarrow \exists \eta \in \mathcal{H}: \varphi(x) f(x)^* - \eta(x) = 0 \text{ s.v. na } X \\ &\Leftrightarrow \varphi \in \mathcal{H} \wedge f^* \varphi \in \mathcal{H}, \quad (T_f^* \varphi)(x) = \eta(x) = f(x)^* \varphi(x). \end{aligned} \quad (6)$$

Opačná implikace

$$\varphi \in D(T_{f^*}) \Rightarrow \varphi \in D(T_f^*), \quad T_f^* \varphi = f^* \varphi \quad (7)$$

je vyjádřením snadné rovnosti

$$\forall \varphi \in D(T_{f^*}), \forall \psi \in D(T_f): (\varphi, T_f \psi) = (T_{f^*} \varphi, \psi). \quad (8)$$

Základní vlastnosti

O operátorech T_f lze již na základě těchto poznatků říci překvapivě silné závěry:

- Pro každé f je $T_f \in \mathcal{L}_n(\mathcal{H}) \subset \mathcal{L}_c(\mathcal{H})$,
- T_f je samosdružený právě tehdy, když $f(x) \in \mathbb{R}$ skoro všude na X ,
- T_f je omezený právě tehdy, když $f \in L^\infty(X, d\mu)$, a tehdy $\|T_f\| = \|f\|_\infty$.
- $T_{f \pm g} \supset T_f \pm T_g$, $T_{fg} \supset T_f T_g$, T_f^{-1} existuje a je roven $T_{1/f}$, pokud $f(x) \neq 0$ s.v. na X .

První z tvrzení se opírá o skutečnost, že T_f je sám sdružením T_f^* , což zaručuje jeho uzavřenost, a o formulaci normality ve formě $\|T\psi\| = \|T^*\psi\|$. Platí totiž poměrně zřejmě $D(T_{f^*}) = D(T_f)$ a

$$\|T_{f^*}\psi\|^2 = \int_X |f(x)^*\psi(x)|^2 d\mu(x) = \int_X |f(x)|^2 |\psi(x)|^2 d\mu(x) = \int_X |f(x)\psi(x)|^2 d\mu(x) = \|T_f\psi\|^2. \quad (9)$$

Samosdruženost je dána skutečností $T_f^* = T_{f^*}$ a $f(x) = f(x)^*$ s.v. na X . Omezenost lze dokázat z patřičných definic a vlastností L -integrace dvojicí implikací, jak je uděláno na konci příkladu 7.3.3. Další vlastnosti plynou přímočaře z předpisu akce T_f na vektor; jediné upozornění opět je, že definiční obor $T_{f \pm g}$ či T_{fg} může být větší než součtu, rozdílu či součinu operátorů, protože ač předpis má stejný, neklade podmínky na mezikroky na pravých stranách inkluzí.

Spektrum T_f

Závěr, že T_f je bez potřeby jakéhokoli dalšího ověřování normální a pro reálné funkce přímo samosdružený, je velice praktický. Všechny předchozí výsledky o operátorech polohy můžeme odvodit i odsud použitím $L^2(\mathbb{R}, dx)$, $L^2(\langle 0, +\infty \rangle, dx)$, $L^2(\langle a, b \rangle, dx)$, $L^2(\mathbb{R}^n, dx)$ a funkce $f(x) = x$, resp. $f(x) = x_i$ v posledním případě. A skutečná síla se projeví, když si uvědomíme důsledky možnosti volby jiné funkce či jiného prostoru.

V podobné obecnosti dokážeme říci i více, a to kompletně charakterizovat spektrum T_f . To se shoduje s takzvaným *esenciálním oborem hodnot funkce f* , definovaným

$$R_{\text{ess}}^{(\mu)}(f) = \{\lambda \in \mathbb{C} \mid \mu(f^{-1}(U_\varepsilon(\lambda))) \neq 0, \forall \varepsilon > 0\}. \quad (10)$$

Tedy $\lambda \in \mathbb{C}$ patří do esenciálního oboru hodnot, nabývá-li $f(x)$ hodnoty λ nebo jejího libovolně malého okolí na množině, která není μ -nulová v X .

V případě Lebesgueovy míry do R_{ess} po částech spojitě funkce f patří celý její obor hodnot, navíc v uzavěru, protože i případné hodnoty λ , ke kterým se $f(x)$ blíží, ale nedosáhne jich, splňují podmínku formulovanou pomocí okolí $U_\varepsilon(\lambda)$. Pokud funkce f spojitá není, ale po částech spojitě funkci se rovná skoro všude, pak odchylky od ní na množině míry 0 se v $R_{\text{ess}}(f)$ neprojeví.

V případě obecnější míry se ale může stát, že nějaký celý interval má přiřazenu míru nula a $R_{\text{ess}}^{(\mu)}(f)$ tak ignoruje hodnoty $f(x)$ na celé této množině. Naopak, samostatné body jakožto množiny $\{x_i\}$ mohou mít $\mu(\{x_i\})$ nenulovou (takovým říkáme *diskrétní body* míry μ) a esenciální obor hodnot potom obsahuje hodnotu $f(x_i)$ v těchto bodech, narozdíl od Lebesgueovy míry, kde bodová změna nikdy není podstatná.

Zvláštní pozornost věnujme tzv. *počítací míře* μ_{count} , která funguje tak, že množině $M \subset X$ přiřadí počet prvků, je-li konečná, a ∞ jinak. Tato míra existuje na libovolném X , ale pouze na nejvýše spočetných oborech X je σ -konečná. V této situaci je $L^2(X, \mu_{\text{count}})$ totéž, co prostor konečných nebo spočetných posloupností $\ell^2(X)$, měřitelná je každá funkce (posloupnost) s a operátor T_s se chová jako operátor násobení posloupností posloupností po bodech. Do této kategorie patří mimo jiné operátor polohy na diskretizovaném prostoru $Q_{\mathbb{Z}}$ ze cvičení.

Tvrzení o spektru je dobrým procvičením základních postupů platných pro normální operátory a proto si jej dokážeme.

Věta (7.3.8). Necht (X, μ) je měřitelný prostor se σ -konečnou mírou, necht $f: X \rightarrow \mathbb{C}$ je μ -měřitelná, označme T_f operátor násobení funkcí f na $\mathcal{H} = L^2(X, d\mu)$. Potom

$$\sigma(T_f) = R_{\text{ess}}^{(\mu)}(f). \quad (11)$$

Důkaz. Připomeňme, že pro normální operátory – kterým T_f víme, že je – platí

$$\lambda \in \sigma(T) \iff \exists (x_n)_{n < \omega} \subset D(T): (\forall n < \omega: \|x_n\| = 1) \wedge Tx_n \rightarrow 0 \iff \neg \exists c > 0: \forall x \in D(T): \|Tx - \lambda x\| \geq c\|x\|. \quad (12)$$

Rovnost ukážeme tak, že z $\lambda \in R_{\text{ess}}^{(\mu)}$ plyne $\lambda \in \sigma(T_f)$ a z negace plyne negace.

$\Rightarrow$: Necht $\lambda \in R_{\text{ess}}^{(\mu)}$, pro $\varepsilon > 0$ volme

$$\psi_\varepsilon(x) := \frac{1}{\sqrt{\mu(M_\varepsilon)}} \chi_{M_\varepsilon}(x), \quad M_\varepsilon = f^{-1}(U_\varepsilon(\lambda)). \quad (13)$$

Pak triviálně $\|\psi_\varepsilon\| = 1$, ale přitom na M_ε je $|f(x) - \lambda| < \varepsilon$ a odsud také $\|T_f \psi_\varepsilon - \lambda \psi_\varepsilon\| < \varepsilon^2$.

$\Leftarrow$: Necht $\lambda \notin R_{\text{ess}}^{(\mu)}$, volme ε takové, že $\mu(M_\varepsilon) = 0$. Protože množina M_ε je μ -nulová, integrál přes X se rovná integrálu přes $X \setminus M_\varepsilon$. Ovšem na této množině $|f(x) - \lambda| \geq \varepsilon$. Můžeme proto odhadnout pro každé $\psi \in D(T_f)$

$$\|T_f \psi - \lambda \psi\|^2 = \int_{X \setminus M_\varepsilon} |f(x) - \lambda|^2 |\psi(x)|^2 d\mu \geq \varepsilon^2 \int_X |\psi(x)|^2 d\mu(x) = \varepsilon^2 \|\psi\|^2, \quad (14)$$

takže platí negace pravé strany (12) pro $c = \varepsilon^2$. □

S touto teorií nejen operátory polohy zastřešíme, ale dozvíme se jejich spektrum, které jsme dosud neměli vyšetřeno. Prostým dosazením $f(x) = x$, případně složky x , snadno najdeme esenciální obory hodnot

$$\sigma(Q) = \mathbb{R}, \quad \sigma(Q_+) = \langle 0, \infty \rangle, \quad \sigma(Q_J) = \bar{J}, \quad \sigma(I \otimes \dots \otimes Q \otimes \dots \otimes I) = \mathbb{R}. \quad (15)$$

Spektrální reprezentace

Operátory násobení funkcí jsou důležité v mnoha ohledech pro svou podstatu samy o sobě (například jako pozorovatelné potenciální energie částice v potenciálním poli $V(x)$). Hrají ale další podstatnou roli jako *nejbližší analogie diagonálních operátorů* z maticové lineární algebry. Následující věta, kterou dokazovat nebudeme, ukazuje, co v tomto duchu odpovídá diagonalizaci hermitovské matice na prostorech nekonečné (avšak spočetné) dimenze.

Věta (10.9.7). Necht A je samosdružený operátor na separabilním Hilbertově prostoru. Pak existuje

- prostor (X, μ) s konečnou mírou,
- měřitelná funkce $f: X \rightarrow \mathbb{R}$ a
- izomorfismus $W: \mathcal{H} \rightarrow L^2(X, d\mu)$

takové, že $A = W^{-1}T_f W$.

Věta má zobecnění i na prostory $\mathcal{H}$ libovolné dimenze, ale připomeňme, že v naší definici T_f separabilita vystupuje skrz použití σ -konečné míry – to vyřazuje z úvahy naše modelové nespočetněrozměrné prostory $\ell^2(X)$, $|X| > \aleph_0$, museli bychom nejprve rozšířit jeho definici.

Unitární ekvivalence (nestihlo se – zahájíme jí v úterý)

Rovnost tvaru $A = W^{-1}T_f W$ je příkladem mnohem obecnějšího konceptu **unitární ekvivalence** dvou operátorů. Často se s ní setkáme i v případě, kdy izomorfismus W nahrazuje unitární operátor U – mluvili bychom tedy o unitární ekvivalenci dvou operátorů T, S na stejném prostoru $\mathcal{H}$. Unitární ekvivalence je vskutku ekvivalence jakožto relace. Prakticky **všechny** podstatné vlastnosti, které o jednom z operátorů můžeme vědět, se na druhý přenášejí. Nechť $T = USU^{-1}$, potom (7.4.10 a odkazy tamtéž)

- je-li S hustě definovaný, je hustě definovaný i T a platí $T^* = US^*U^{-1}$,
- je-li S uzavíratelný, je T také a $\bar{T} = U\bar{S}U^{-1}$,
- je-li S invertibilní, je invertibilní i T a platí $T^{-1} = US^{-1}U^{-1}$,
- je-li S omezený, je omezený i T a má stejnou normu,
- podobně je-li S uzavřený / $\mathcal{S}_p$ / normální / unitární / symetrický / pozitivní / samosdružený / v podstatě samosdružený / má čistě bodové spektrum, tuto vlastnost má i T ,
- spektra operátorů S a T jsou si rovna včetně jejich rozdělení na σ_p , σ_c a σ_r a vlastní hodnoty mají stejné násobnosti pro S a T ; pro kompaktní operátory se také shodují singulární hodnoty a každá $\|\cdot\|_p$ -norma.

Tento seznam budeme příležitostně i rozšiřovat, když se seznámíme s nějakou novou charakteristikou operátoru. Prozatím je dobré vědět, že unitární ekvivalencí se přenášejí například všechny vlastnosti T_f s reálnou f , jak jsme je poznali dnes, na samosdružené operátory, a naopak, libovolný samosdružený operátor lze v principu popsat jako unitární ekvivalent nějakého operátoru tvaru T_f , jehož vlastnosti jsou jednoduché. Ovšem to, jak spektrální reprezentaci *hledat*, nijak snadná otázka není, proto tato metoda zůstane pro naše účely spíše v repertoáru nástrojů pro nekonstruktivní důkazy.